

A TEHETETLENSÉG ÉRZÉSÉRŐL

*Erich Fromm*¹

A polgár jelleme sajátos meghasonlottságot mutat. Egyfelől igen aktív, a környezetének tudatos alakítására és megváltoztatására irányuló attitűd jellemzi. A polgár a történelem bármely korábbi korszakának emberénél több kísérletet tett arra, hogy a társadalom életét racionális elvek szerint rendezze be, azt a legnagyobb boldogság irányában az emberek legnagyobb tömegei számára változtassa meg és hogy ebben a változásban az egyes egyén aktívan vegyen részt. Ezen kívül eleddig nem ismert mértékben hódította meg a természetet. A technika terén nyújtott teljesítményei és műszaki találmányai közel állnak mindazon álmok megvalósításához, melyekről az ember a természetnek és hatalmának leküzdésével kapcsolatban valaha is álmodott. Az ember eleddig nem is sejtett gazdagságot teremtett, amely a történelem során első ízben nyújt lehetőséget arra, hogy minden ember anyagi szükségletét kielégítse. Soha korábban nem volt az ember ennyire ura az anyagi világnak.

Másfelől azonban a polgár éppen homlokegyenest ellenkező jellemvonásokat mutat. A legnagyobb és legcsodálatraméltóbb dolgok világát hozza létre; de e saját teremtményei idegenül és fenyegetően állnak szemben vele; mihelyt megalkotta őket, már nem az uruknak,

¹ Eredetileg megjelent: „Zum Gefühl der Ohnmacht” címmel az Institut für Sozialforschung megbízásából a Max Horkheimer által szerkesztett *Zeitschrift für Sozialforschung* VI. évf., 1937, 1. füzet (Paris, Alcan), 95-118.

hanem a szolgájuknak érzi magát. Az egész anyagi világ egy olyan óriás gép monstrumává válik, amely előírja számára életének irányát és tempóját. Kezének művéből, melynek az volna a rendeltetése, hogy őt szolgálja és tegye boldoggá, egy tőle elidegenedett világ lesz, melynek ő alázasatos és tehetetlenül engedelmeskedik. A tehetetlenségnek ugyanazzal az érzésével viszonyul a szociális és politikai apparátushoz is. Lehetséges, hogy az utókor történésze majd még rejtélyesebbnek fogja találni, mint mi, kortársak, hogy, miközben lassan majdnem minden gyerek tudta, hogy olyan háborúk várnak az emberre, amelyek a győztes számára is a legszörnyűbb szenvedéseket hozzák, a tömegek mégsem próbáltak meg utolsó erőiket összeszedve mindent megtenni a katasztrófa elkerülésének érdekében, hanem teljes nyugalommal hagyták, sőt még támogatták is, hogy ezek az előkészületek fegyverkezéssel, katonai neveléssel stb. megtörténjenek. A majdani történész továbbá azt a kérdést fogja feltenni, mivel magyarázható, hogy az emberek boldogságának és biztonságának az ipari fejlődés révén elért roppant lehetőségei láttán a nagy többség beérte azzal, hogy nem történik semmi, és hogy éppoly céltalanul és gyámoltalanul várja a válságok beálltát, majd elmúlását és a prosperitás azokra következő rövid időszakait, mint a sors kifürkészhetetlen erőinek működését.

E tanulmány tárgya a polgár jellemében megmutató, imént jelzett hasonlóság egyik oldala, a tehetetlenség érzése. Ezt a mozzanatot a polgár jellemének eddigi ábrázolásaiban és elemzéseiben mindig elhanyagolták. Ennek az egyik lényeges oka kézenfekvő: a tehetetlenség érzése a polgárban – a vallásos emberek bizonyos típusával szemben – lényegében nem tudatos és tisztán deskriptív-pszichológiai módszerekkel alig tapasztalható. Ezért véljük használható eljárásnak, ha az említett szociálpszichológiai jelenség jobb megértésének érdekében megfigyelésekből indulunk ki, ahogy azt a pszichoanalízis teszi az egyes egyén esetében. A jelen tanulmányban ábrázolt érzés általános voltának vizsgálata, természetesen további szociálpszichológiai kutatásokra vár, azonban ezen az úton az egyik első lépés, hogy a jelenség alapját képező lelki mechanizmust a maga struktúrájában, a maga feltételeiben és az individuumok magatartására tett hatásaiban bemutassuk.

A tehetetlenségérzés szélsőséges eseteit csak neurotikus személyiségeknél találjuk meg; azonban ugyanezen érzés csíráit korunk egészséges emberénél sem nehéz felfedezni. Az érzés és az annak folytán fellépő jelenségek leírására a könnyebb érthetőség okán persze inkább alkalmasak a neurotikus esetek, és ezért a következőkben többnyire ezekre

fogunk hivatkozni. Minthogy a tehetetlenségérzés neurotikus emberek-nél olyan rendszeresen fordul elő, és azok személyiség szerkezetében olyan központi szerepet játszik, ezért számos érv szólna amellett, hogy a neurózist éppenséggel ebből a tehetetlenségérzésből kiindulva definiáljuk. Minden neurózisnak, tüneti- vagy karakterneurózisnak az a lényege, hogy egy ember nem képes gyakorolni bizonyos funkciókat, hogy képtelen valami olyasmit megtenni, amit meg kellene tudnia tenni, és hogy ez a képtelenség önnön gyengeségének és tehetetlenségének mély meggyőződésével jár együtt, legyen bár ez tudatos vagy éppen „tudattalan meggyőződés”.

A neurotikus esetekben a tehetetlenségérzés tartalmát hozzávetőlegesen a következőképpen írhatjuk le: Semmit nem tudok befolyásolni, semmit nem tudok elindítani, akaratommal nem tudom elérni, hogy bármi megváltozzék a külvilágban vagy bennem magamban, nem veszek komolyan, levegő vagyok a többi ember szemében. Szépen illusztrálja a tehetetlenségérzést egy analízisben részt vevő nőbeteg következő álma:

Ivott valamit egy drugstore-ban, és egy tízdolláros bankjeggyel fizetett. Amikor megitta az italát, kérte a pincértől a visszajáró aprópénzt. Az azt felelte neki, hogy hiszen már régen odaadta, nézze csak meg alaposan a táskájában, meg fogja találni. A nő átkutatja minden holmiját, és természetesen nem találja a pénzt. A pincér hűvös fölényel azt mondja neki, nem rá tartozik, ha elvesztette a pénzt, ő a továbbiakban nem tud foglalkozni a dologgal. A nő dühösen kirohan az utcára, hogy rendőrt hívjon. Először egy rendőrnőt talál, akinek elmeséli a történetet. A rendőrnő is bemegy a drugstore-ba és tárgyal a pincérral. Amikor visszatér, fölényes mosollyal mondja a nőnek, hogy egyértelmű, hogy megkapta a pénzt, „nézze csak meg alaposan, meg fogja találni”. A nő egyre dühösebb lesz, odaszalad egy rendőrhöz, hogy megkérje, járjon el az ügyben. A rendőr alig veszi a fáradságot, hogy meghallgassa, és meglehetősen lekezelően azt feleli, ilyen dolgokkal ő nem tud foglalkozni, az volna a legjobb, ha a nő menne a dolgára. A nő végül visszamegy a drugstore-ba. Ott ül a pincér egy karosszékben és vigyorogva azt kérdezi a nőtől, megnyugodott-e végre. A nőt tehetetlen düh fogja el.

A tehetetlenségérzés nagyon sokféle tárgyra vonatkozhat. Először is és mindenekelőtt emberekre vonatkozik. Lényege az a meggyőződés, hogy az ember semmilyen módon nem képes befolyásolni más embereket; sem ellenőrizni nem tudja őket, sem pedig elérni, hogy azt tegyék, amit ő akar. Az ilyen karakterek gyakran nagyon meglepődnek, ha azt